

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده علوم انسانی

رساله دوره دکتری علوم قرآن و حدیث

**تحلیل و تبیین معانی و مقاصد مفردات قرآن در
میراث تفسیری اهل بیت (علیهم السلام) و تطبیق آن با
آراء واژه پژوهان کهن عربی**

حسن اصغرپور

استادان راهنما:

دکتر نهله غروی نائینی

دکتر مجید معارف

استاد مشاور:

دکتر خلیل پروینی

اسفند ۱۳۹۲

بسمه تعالی

تاییدیه اعضای هیات داوران حاضر در جلسه دفاع از رساله دکتری

خانم / آقای **مهنز اصغرپور**

در تاریخ **۱۷ / ۱۲ / ۹۳**

اعضای هیات داوران نسخه نهایی این رساله را از نظر فرم و محتوا تایید کرده است و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه دکتری **علم قرآن و حدیث** پیشنهاد می کنند.

امضاء	رتبه علمی	نام و نام خانوادگی	اعضای هیات داوران
	استاد	ژله فروری نائینی	۱- استاد راهنمای اصلی
	استاد	محمد صوفی	۲- استاد راهنمای دوم
	دانشیار	خلیل پروینی	۳- استاد مشاور اول
			۴- استاد مشاور دوم
	استادیار	نصرت نیل سبزی	۵- استاد ناظر
	دانشیار	عبدالهادی فقهی زاده	۶- استاد ناظر
	استادیار	محمد حاجی خانی	۷- استاد ناظر
	استادیار	کارکن رودی	۸- استاد ناظر
	استادیار	ملوک رودی	۹- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی

رساله **دکترای ۱۸** واحدی خود را با عنوان: **تحلیل و تبیین معانی و مواضع فردا قرآن** ارائه کردند. **دبیران تفهیم اهل بیت** و تطبیق آن با آراء واره پروین **کون عربی**

آیین‌نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهشهای علمی دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاست‌های پژوهشی و فناوری دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهشهای علمی که تحت عناوین پایان‌نامه، رساله و طرحهای تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد زیر را رعایت نمایند:

ماده ۱- حق نشر و تکثیر پایان‌نامه/ رساله و درآمدهای حاصل از آنها متعلق به دانشگاه می باشد ولی حقوق معنوی پدید آورندگان محفوظ خواهد بود.

ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی باید به نام دانشگاه بوده و با تایید استاد راهنمای اصلی، یکی از اساتید راهنما، مشاور و یا دانشجو مسئول مکاتبات مقاله باشد. ولی مسئولیت علمی مقاله مستخرج از پایان‌نامه و رساله به عهده اساتید راهنما و دانشجو می باشد.

تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳- انتشار کتاب، نرم افزار و یا آثار ویژه (اثری هنری مانند فیلم، عکس، نقاشی و نمایشنامه) حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی کلیه واحدهای دانشگاه اعم از دانشکده ها، مراکز تحقیقاتی، پژوهشکده ها، پارک علم و فناوری و دیگر واحدها باید با مجوز کتبی صادره از معاونت پژوهشی دانشگاه و براساس آئین نامه های مصوب انجام شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه یافته ها در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق معاونت پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این آیین‌نامه در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۸۷/۴/۱ در شورای پژوهشی و در تاریخ ۸۷/۴/۲۳ در هیأت رئیسه دانشگاه به تایید رسید و در جلسه مورخ ۸۷/۷/۱۵ شورای دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب در شورای دانشگاه لازم‌الاجرا است.

«اینجانب حسن ایزیدی دانشجوی رشته علوم روان‌پزشکی و رودی سال تحصیلی ۱۳۸۸ ..... مقطع دانشکده علوم انسانی ..... متعهد می شوم کلیه نکات مندرج در آئین نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش های علمی دانشگاه تربیت مدرس را در انتشار یافته های علمی مستخرج از پایان نامه / رساله تحصیلی خود رعایت نمایم. در صورت تخلف از مفاد آئین نامه فوق الاشعار به دانشگاه وکالت و نمایندگی می دهم که از طرف اینجانب نسبت به لغو امتیاز اختراع بنام بنده و یا هر گونه امتیاز دیگر و تغییر آن به نام دانشگاه اقدام نماید. ضمناً نسبت به جبران فوری ضرر و زیان حاصله بر اساس برآورد دانشگاه اقدام خواهم نمود و بدینوسیله حق هر گونه اعتراض را از خود سلب نمودم»

امضا:.....

تاریخ: ۸۷/۱۲/۱۷.....

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد / رساله دکتری نگارنده در رشته علم قرآن و حدیث است که در سال ۱۳۹۲ در دانشکده علوم انسانی

دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم/جناب آقای دکتر غروس نائینی و محراب، مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر خلیل بردنی و مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر _____ از آن دفاع شده است.»

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.

ماده ۶: اینجانب حسن اموزید دانشجوی رشته علم قرآن و حدیث مقطع دکترای تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی:

حسن اموزید امضا: ۹۲/۱۲/۱۷

قال علی (علیه السلام):

«إِنَّا صَنَائِعُ رَبِّنَا وَالنَّاسُ بَعْدُ صَنَائِعُ لَنَا».

پیشکشِ سید محمد حسینی سیاه منصوری، آن خردپناهی که شریف است
و عزیز، درست به همان معنا که جدش زین العابدین (ع) فرمود.

بر خود لازم می‌دانم تا زحمات این عزیزان را ارج نهم:
پدر و مادر دلسوزم که یک عمر، در راه رشد و بالندگی ام کوشیدند،
استادان عزیزم سرکار خانم دکتر غروی نائینی و آقای دکتر معارف که با
راهنمایی‌های خویش، گام به گام، مرا تا سر منزل مقصود راه نمودند،
استاد عزیزم جناب آقای دکتر خلیل پروینی که همواره با صبر و خوش‌خُلقی مرا از
نظرات صائب خویش بهره‌مند ساخت،
استادان محترم جناب آقای دکتر حاجی‌خانی و سرکار خانم دکتر نیل‌ساز که
نظرات شایسته‌ی خویش را به اینجانب هدیه نمودند،
همسر مهربانم که سطر سطر این نوشتار به لطف از خودگذشتگی، پایداری و
دلگرمی‌های او به قلم درآمده است،
دوست و برادر ادیب و دانشورم جناب آقای دکتر مجتبی شهسواری که همچون
همیشه از نکته‌سنجی‌های دقیق و درخور خویش مرا بهره‌مند ساخت.

چکیده

اهل بیت (علیهم السلام) به شهادت قرائن عقلی و نقلی فراوان، وارثان حقیقی علوم و معارف قرآن و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به‌شمار می‌روند. در پاره‌ای روایات شیعی، اهل بیت (علیهم السلام) با وصف «أمرأء الکلام» ستوده شده‌اند. از آنجا که فهم معانی کلام به فهم کلمه یا کلمات وابسته است، دقت نظر و کاوش در دیدگاه‌های تفسیری اهل بیت (علیهم السلام) در تبیین معنا یا معانی مفردات (تکواژگان) قرآنی از اهمیت بسزایی در تفسیر قرآن برخوردار است. نگاهی به تفاسیر روایی و دیگر مصادر حدیثی شیعه، به خوبی، از گستردگی و تنوع دیدگاه‌های اهل بیت (علیهم السلام) در تفسیر مفردات قرآن کریم پرده برمی‌دارد. اهل بیت (علیهم السلام)، در تفسیر و تبیین واژگان قرآن به برخی اصول تفسیری توجه داشته و از روش‌های گوناگونی بهره برده‌اند؛ برخی اصول تفسیری اهل بیت (علیهم السلام) در تبیین مفردات قرآنی عبارتند از: ۱- توجه به قرآن به عنوان مصدري مهم در فهم معنای واژگان قرآن ۲- پایه‌گذاری اصل سیاق در تفسیر ۳- در نظر گرفتن سطح فهم مخاطب ۴- توجه به مفاهیم و کاربردهای عرفی و مسائل زبانی لغت عرب... برخی روش‌های اهل بیت (علیهم السلام) در تفسیر مفردات قرآنی نیز عبارتند از: ۱- روش تأویلی ۲- روش مصداقی ۳- روش تفسیر (بیان) ظاهری ۴- روش توسعه یا تضییق معنا و... نسبت‌سنجی و مقایسه اصول و روش‌های تفسیری اهل بیت (علیهم السلام) با عالمان لغت نشان‌دهنده آن است که پاره‌ای اصول تفسیری اهل بیت (علیهم السلام) با عالمان لغت مشترک بوده، اما در برخی اصول تفسیری، اهل بیت (علیهم السلام) با عالمان لغت اختلاف دارند. در روش‌های تفسیری نیز اهل بیت (علیهم السلام) افزون بر روش‌های عالمان لغت، ۴ روش تفسیری اختصاصی و منحصر به فرد دارند که عبارتند از: ۱- روش تأویلی ۲- روش توسعه یا تضییق معنا ۳- روش غایی (بیان کارکرد) ۴- روش تصویری (تجسمی). این پژوهش در صدد آن است که ضمن بررسی و تبیین معانی و مقاصد مفردات قرآن در میراث تفسیری اهل بیت (علیهم السلام)، اصول و روش‌های تفسیری اهل بیت (علیهم السلام) در تفسیر مفردات قرآن را با اصول و روش‌های واژه‌پژوهان کهن عرب (همچون: عبدالله بن عباس، مجاهد بن جبر مکی، زید بن علی (ع)، مقاتل بن سلیمان، خلیل بن احمد فراهیدی، فراء، ابوعبیده و...) بررسی و تحلیل نماید. بر پایه نتایج این پژوهش، پشتوانه الهی و غیبی دانش اهل بیت (علیهم السلام) و گذر از مرزهای معنایی واژگان و انتقال آموزه‌های معرفتی، اخلاقی، تربیتی و سیاسی و در نظر گرفتن سطح فهم مخاطب از آشکارترین شاخصه‌های برتری اهل بیت (علیهم السلام) بر عالمان لغت در تفسیر مفردات قرآن به‌شمار می‌رود.

کلیدواژه‌ها: مفردات قرآن، اهل بیت (علیهم السلام)، اصول تفسیری، روش‌های تفسیری، لغت عرب، واژه‌پژوهان عرب

فهرست مطالب

۱.....	فصل اول: کلیات و مفاهیم.....
۲.....	۱-۱- کلیات.....
۲.....	مقدمه.....
۳.....	۱-۱-۱- تبیین مسأله.....
۵.....	۱-۱-۲- پیشینه تحقیق و کسب‌های موجود.....
۷.....	۱-۱-۳- جنبه‌های نوآوری پژوهش.....
۸.....	۱-۱-۴- سؤالات پژوهش.....
۸.....	۱-۱-۵- فرضیات پژوهش.....
۹.....	۱-۱-۶- روش انجام تحقیق، مراحل و منابع آن.....
۱۱.....	۱-۱-۷- اعتبار منابع پژوهش.....
۱۱.....	۱-۱-۸- اهداف پژوهش.....
۱۳.....	۲-۱- مفاهیم.....
۱۳.....	۱-۲-۱- تعریف دانش مفردات.....
۱۴.....	۱-۲-۲- زیرشاخه‌های دانش مفردات قرآن.....
۱۶.....	۱-۲-۳- اهمیت دانش مفردات قرآن.....
۱۸.....	۱-۲-۴- جایگاه دانش مفردات در هندسه دانشهای قرآنی.....
۱۹.....	۱-۲-۵- اهمیت و نقش لغت عرب در فهم قرآن.....
۲۳.....	۱-۲-۶- تعریف اصطلاحات پژوهش.....
۲۳.....	۱-۲-۶-۱- اهل بیت (ع).....
۲۴.....	۱-۲-۶-۲- میراث تفسیری اهل بیت (ع).....
۲۴.....	۱-۲-۶-۳- واژه‌پژوهان کهن عربی.....
۲۴.....	۱-۲-۶-۴- اصل (قاعده) تفسیری.....

- ۲۵-۱-۶۲-۵- روش تفسیری.....
- ۲۵-۱-۶۲-۱- روش تأویلی.....
- ۲۵-۲-۶۲-۲- روش مصداقی.....
- ۲۵-۳-۶۲-۳- روش تفسیر (بیان) ظاهری.....
- ۲۵-۴-۶۲-۴- روش توسعه یا تضییق معنا.....
- ۲۵-۵-۶۲-۵- روش توصیفی.....
- ۲۵-۶-۶۲-۶- روش تفسیر غایی (بیان کارکرد).....
- ۲۵-۷-۶۲-۷- روش تصویری (تجسیمی).....
- ۲۵-۸-۶۲-۸- روش تفسیر به مفهوم مخالف (معنای متضاد).....

فصل دوم: ضرورت تفسیر مفردات قرآن و شناخت مصادر آن..... ۲۶

مقدمه..... ۲۷

۱-۲- ضرورت تفسیر مفردات قرآن..... ۲۷

۱-۱-۲- ناآگاهی برخی از صحابه مشهور پیامبر (صلی الله علیه وآله) از معنای برخی واژگان قرآن..... ۲۸

۲-۱-۲- شرایط جغرافیایی، فرهنگی و اجتماعی محیط نزول قرآن..... ۳۰

۳-۱-۲- گسترش فتوحات اسلامی و حضور موالیان در شبه جزیره عربستان..... ۳۱

۴-۱-۲- وجود واژگان دخیل در قرآن کریم..... ۳۳

۵-۱-۲- وجود واژگانی از قبائل مختلف عرب در قرآن..... ۳۴

۶-۱-۲- گستردگی، انعطاف و ظرافت زبان عربی در بیان معانی..... ۳۵

۷-۱-۲- جای‌گیری مفهیم والا و گسترده در حصار تنگ و محدود واژگان..... ۴۰

۸-۱-۲- تطوّر معنای واژگان در گذر زمان..... ۴۱

۹-۱-۲- لایه‌های معنایی قرآن..... ۴۳

۲-۲- مهم‌ترین مصادر فهم معنای واژگان قرآن..... ۴۵

۱-۲-۲- قرآن..... ۴۵

۲-۲-۲- روایت پیامبر (صلی الله علیه وآله) و اهل بیت (ع)..... ۴۷

۵۰.....	۳-۲-۲- کلام عرب اصیل.....
۵۱.....	۱-۳-۲-۲- شعر اصیل عربی.....
۵۴.....	۱-۳-۲-۲- کلام قبائل عرب.....
۵۶.....	۴-۲-۲- زبان مبدأ (در معنایابی واژگان دخیل).....
۵۷.....	۱-۴-۲-۲- دیدگاه نخست: عدم ورود واژگان دخیل در زبان عربی.....
۵۸.....	۲-۴-۲-۲- دیدگاه دوم: ورود واژگان دخیل در زبان عربی.....
۶۰.....	۳-۴-۲-۲- دیدگاه بینابینی.....
۶۱.....	۵-۲-۲- روایت تفسیری صحابه آگاه.....
۶۲.....	۱-۵-۲-۲- تفاوت سطح آگاهی تفسیری صحابه از قرآن.....
۶۵.....	۶-۲-۲- معاجم عربی.....
فصل سوم: اصول و روشهای تبیین مفردات قرآن در میراث تفسیری اهل بیت (ع)...	
۶۷.....	۱-۳- اصول استفاد از تفسیر اهل بیت (ع) از واژگان قرآن.....
۶۷.....	مقدمه.....
۶۸.....	۱-۱-۳- توجه به قرآن به عنوان منبع تفسیر واژگان قرآن.....
۷۰.....	۲-۱-۳- توجه به جایگاه رسول خدا (ص) و دیدگاههای تفسیری آن حضرت در تفسیر واژه.....
۷۱.....	۳-۱-۳- پایه‌گذاری اصل سیاق در تفسیر در کنار تبیین وجوه معنایی واژگان.....
۷۵.....	۴-۱-۳- در نظر گرفتن سطح فهم مخاطب.....
۷۷.....	۵-۱-۳- توجه به مفاهیم و کاربردهای عرفی و مسائل زبانی لغت عرب.....
۷۸.....	۱-۵-۱-۳- بیان اشتقاق و وجه تسمیه واژگان قرآنی.....
۷۹.....	۲-۵-۱-۳- بیان معنای واژه با در نظر داشتن لهجه‌های عرب.....
۸۰.....	۳-۵-۱-۳- بیان معنای واژه با در نظر گرفتن معنای آن در زبان مبدأ.....
۸۱.....	۴-۵-۱-۳- اشاره به تفاوت‌های معنایی دو واژه به‌ظاهر مترادف.....
۸۳.....	۵-۵-۱-۳- قرائت متفاوت از برخی واژگان قرآن.....
۸۶.....	۶-۱-۳- نفی باور نادرست در فهم معنای واژه و تصحیح آن.....

- جمع‌بندی ۸۷
- ۲-۳- روشهای تفسیری اهل بیت (ع) در تبیین مفردات قرآن ۸۸**
- مقدمه ۸۸
- جدول ۱-۳ فرلوانی تکرار واژگان تفسیر شده در میراث تفسیری اهل بیت (ع) ۸۹
- ۱-۲-۳- روش تأویلی ۹۰
- ۱-۱۲-۳- تأویل در لغت ۹۰
- ۲-۱۲-۳- تأویل در قرآن ۹۲
- ۳-۱۲-۳- تأویل در روایات ۹۳
- ۴-۱۲-۳- مفهوم تأویل در پژوهش حلصر ۹۴
- ۵-۱۲-۳- آیا تأویل از اختصاصات اهل بیت (ع) در تفسیر واژگان به‌شمار می‌رود؟ ۹۵
- ۶-۱۲-۳- کمیت تأویل واژگان قرآن در میراث تفسیری اهل بیت (ع) ۹۷
- جدول ۲-۳ فراوانی روایات اهل بیت (ع) در روش تأویلی ۹۷
- ۷-۱۲-۳- متعلق تأویل در روایات اهل بیت (ع) ۹۸
- ۱-۷-۱۲-۳- مسأله ولایت اهل بیت (ع) ۹۸
- ۲-۷-۱۲-۳- مسأله امامت اهل بیت (ع) ۹۹
- ۳-۷-۱۲-۳- معرفت اهل بیت (ع) و فهم عمیق دین ۹۹
- ۴-۷-۱۲-۳- تأکید بر نزول آیت در شأن اهل بیت (ع) ۱۰۰
- ۵-۷-۱۲-۳- بیان معنا (مفهوم) حروف مقطعه ۱۰۰
- ۶-۷-۱۲-۳- اشاره به معانی باطنی الفاظ و عبارت قرآنی ۱۰۰
- جمع‌بندی ۱۰۱
- ۸-۱۲-۳- لزوم جامع‌نگری در بررسی تأویلات اهل بیت (ع) ۱۰۲
- ۹-۱۲-۳- ارتباط چندسویه معنای واژگان در تأویلات اهل بیت (ع) ۱۰۴
- ۱۰-۱۲-۳- اشتراک تأویلات اهل بیت (ع) ۱۰۵
- ۱۱-۱۲-۳- وجوه معنایی در تأویلات اهل بیت (ع) ۱۰۵

- ۱۰۷.....تأویل و توسعهٔ معنا.....۱۲-۱۲-۳
- ۱۰۸.....تأویل اهل بیت (ع) به مفهوم و مصداق.....۱۳-۱۲-۳
- ۱۰۹.....تصريح به تأویل در بیان اهل بیت (ع).....۱۴-۱۲-۳
- ۱۱۰.....تأخير در رخداد تأویل آیات در پی شرایط اجتماعی حاکم.....۱۵-۱۲-۳
- ۱۱۰.....اهل بیت (ع) و اصل سیاق در تأویل.....۱۶-۱۲-۳
- ۱۱۲.....حصر و تأکید در تأویلات اهل بیت (ع).....۱۷-۱۲-۳
- ۱۱۴.....نفي باور نادرست در تأویل آیات.....۱۸-۱۲-۳
- ۱۱۵.....۲-۲-۳- روش مصداقی.....
- ۱۱۵.....جدول ۳-۳ فراوانی روایات اهل بیت (ع) در روش مصداقی.....
- ۱۱۶.....۱-۲-۲-۳- پیوند مصداق با تأویل.....
- ۱۱۷.....۲-۲-۲-۳- پیوند مصداق با توصیف.....
- ۱۱۸.....۳-۲-۲-۳- تعیین مصداق موصولات قرآنی.....
- ۱۱۹.....۴-۲-۲-۳- تنوع تفسیر مصداقی یک واژه از سوی امام.....
- ۱۲۱.....۵-۲-۲-۳- تعیین مصداق نهایی یک واژه یا مفهوم.....
- ۱۲۲.....۶-۲-۲-۳- تفاوت مراتب تفسیر مصداقی.....
- ۱۲۳.....۷-۲-۲-۳- تعیین مصداق به همراه توسعه یا تضییق معنا.....
- ۱۲۵.....۳-۲-۳- روش تفسیر (بیان) ظاهری.....
- ۱۲۵.....جدول ۴-۳ فراوانی روایات اهل بیت (ع) در روش تفسیر ظاهری.....
- ۱۲۹.....۲-۲-۲-۳- تفسیر ظاهری با استناد به آیات قرآن.....
- ۱۳۰.....۳-۳-۲-۳- تفسیر ظاهری و سیاق.....
- ۱۳۱.....۴-۲-۳- روش توسعه یا تضییق دایرهٔ معنایی لفظ.....
- ۱۳۱.....جدول ۵-۳ فراوانی روایات اهل بیت (ع) در روش توسعه و تضییق.....
- ۱۳۴.....۱-۴-۲-۳- پیوند توسعه یا تضییق معنا با تأویل.....
- ۱۳۵.....۵-۲-۳- روش توصیفی در بیان معنای واژه.....

- جدول ۶۳ فراوانی روایات اهل بیت (ع) در روش توصیفی..... ۱۳۶
- ۱-۲-۳-۵- توصیف واژه با ارائه یک معیار کلی..... ۱۳۶
- ۲-۲-۳-۵- تفاوت مراتب تفسیر در روش توصیفی..... ۱۳۸
- ۳-۲-۳-۵- کاربرد آیات قرآن در توصیف واژه یا عبارت..... ۱۳۹
- ۴-۲-۳-۵- توصیف از رهگذر بیان احکام و دستورات شرعی..... ۱۳۹
- ۶-۲-۳- روش تفسیر غایی (کارکرد)..... ۱۴۱
- جدول ۷۳ فراوانی روایات اهل بیت (ع) بر اساس روش غایی (بیان کارکرد)..... ۱۴۱
- ۷-۲-۳- روش تصویری (تجسیمی)..... ۱۴۴
- جدول ۸۳ فراوانی روایات اهل بیت (ع) در روش تصویری (تجسیمی)..... ۱۴۴
- جدول ۹۳ واژگان تفسیر شده در روش تصویری (تجسیمی) و معنای آنها..... ۱۴۵
- ۸-۲-۳- روش تفسیر به مفهوم مخالف (ضد)..... ۱۴۷
- ۱۰-۳ فراوانی روایات اهل بیت (ع) بر اساس روش تفسیر به مفهوم مخالف (ضد)..... ۱۴۷
- فصل چهارم: مقایسه اصول، روشها و دیدگاههای تفسیری اهل بیت (ع) با عالمان لغت در تفسیر مفردات قرآن .....**
- ۱۵۰
- ۱-۴- مقایسه اصول و روشهای اهل بیت (ع) با عالمان لغت در تفسیر مفردات قرآن..... ۱۵۱
- مقدمه..... ۱۵۱
- ۱-۱-۴- مسائل نافع بن ازرق..... ۱۵۲
- ۲-۱-۴- تفسیر مجاهد بن جبر مکی (۱۰۴هـ)..... ۱۵۳
- ۳-۱-۴- غریب القرآن زید بن علی (علیه السلام) (۱۲۰هـ)..... ۱۵۵
- ۴-۱-۴- تفسیر مقاتل بن سلیمان بلخی (۱۵۰هـ)..... ۱۵۶
- ۵-۱-۴- تفسیر سفیان ثوری (۱۶۱هـ)..... ۱۵۷
- ۶-۱-۴- العین خلیل بن احمد فراهیدی (۱۷۰هـ)..... ۱۵۸
- ۷-۱-۴- معانی القرآن فراء (۲۰۷هـ)..... ۱۶۱
- ۸-۱-۴- مجاز القرآن ابو عبیده (۲۱۰هـ)..... ۱۶۲

- ۱-۴-۹-تفسیر عبدالرزاق صنعانی (۲۱۱هـ)..... ۱۶۵
- ۱-۴-۱۰-تأویل مشکل القرآن ابن قتیبہ دینوری (۲۷۶هـ)..... ۱۶۶
- ۱-۴-۱۱-غریب القرآن ابن قتیبہ دینوری (۲۷۶هـ)..... ۱۶۸
- ۱-۴-۱۲-تلفیق و مقایسه اصول و روشهای عالمان لغت با اهل بیت (ع) در تفسیر مفردات قرآن ۱۷۰
- ۱-۴-۱۲-۱-اصول و قواعد استفاد از روش عالمان لغت در تفسیر مفردات قرآن..... ۱۷۱
- ۱-۴-۱۲-۲-مقایسه اصول تفسیری اهل بیت (ع) با عالمان لغت در بیان معنای واژگان قرآن ۱۷۳
- ۱-۴-۱۲-۱۲-۱-اصول تفسیری مشترک اهل بیت (ع) با عالمان لغت در تفسیر مفردات قرآنی..... ۱۷۳
- ۱-۴-۱۲-۲-۱-توجه به قرآن به عنوان منبع تفسیر واژگان قرآن..... ۱۷۳
- ۱-۴-۱۲-۲-۲-توجه به جایگاه رسول خدا (ص) و دیدگاههای تفسیری آن حضرت در تفسیر واژه..... ۱۷۳
- ۱-۴-۱۲-۲-۳-توجه به سیاق و بهره‌گیری از آن در تبیین وجوه معنایی واژگان قرآن ۱۷۴
- ۱-۴-۱۲-۲-۴-در نظر گرفتن مفاهیم و کاربردهای عرفی و مسائل زبانی لغت عرب..... ۱۷۴
- ۱-۴-۱۲-۲-۲-اصل اختصاصی اهل بیت (ع) در تفسیر مفردات قرآنی..... ۱۷۵
- ۱-۴-۱۲-۳-اصول اختصاصی عالمان لغت در تفسیر مفردات قرآنی..... ۱۷۶
- ۱-۴-۳-۱-تلفیق و مقایسه روش تفسیری اهل بیت (ع) با عالمان لغت در بیان معنای واژگان قرآن ۱۷۷
- ۱-۴-۳-۱-۱-روشهای مشترک اهل بیت (ع) با عالمان لغت در تفسیر مفردات قرآن..... ۱۷۷
- ۱-۴-۳-۱-۱-روش تفسیر مصداقی..... ۱۷۸
- ۱-۴-۳-۱-۲-روش تفسیر ظاهری..... ۱۷۸
- ۱-۴-۳-۱-۳-روش توصیفی..... ۱۷۸
- ۱-۴-۳-۱-۴-تفسیر به مفهوم مخالف (خدا)..... ۱۷۹
- ۱-۴-۳-۲-روشهای اختصاصی اهل بیت (ع) در تفسیر مفردات قرآن ۱۸۰
- ۱-۴-۳-۱-۲-روش تأویلی..... ۱۸۰
- ۱-۴-۳-۲-۲-روش توسعه یا تضييق معنا..... ۱۸۰
- ۱-۴-۳-۳-روش تفسیر غایی (بیان کارکرد)..... ۱۸۱

- ۱۸۱..... ۴-۲-۳-۱-۴- روش تصویری (تجسمی).....
- ۱۸۲..... جمع‌بندی.....
- ۲-۴- مقایسه دیدگاه‌های اهل بیت (ع) با واژه پژوهان کهن عرب (در تفسیر سه واژه «أمة»، «صلاة» و «تزکاة»)..... ۱۸۴
- ۱۸۴..... مقلمه.....
- ۱۸۵..... ۱-۲-۴- واژه «أمة».....
- ۱۸۵..... ۱-۲-۴- مسائل نافع بن ازرق.....
- ۱۸۵..... ۲-۲-۴- تفسیر مجاهد بن جبر مکی (۱۰۴هـ).....
- ۱۸۶..... ۳-۲-۴- غریب القرآن زید بن علی بن حسین (ع) (۱۲۰هـ).....
- ۱۸۷..... ۴-۲-۴- تفسیر مقاتل بن سلیمان بلخی (۱۵۰).....
- ۱۸۸..... ۵-۲-۴- الوجوه والنظائر مقاتل بن سلیمان بلخی (۱۵۰هـ).....
- ۱۹۰..... ۶-۲-۴- تفسیر سفیان ثوری (۱۶۱هـ).....
- ۱۹۰..... ۷-۲-۴- العین خلیل بن احمد فراهیدی (۱۷۰هـ).....
- ۱۹۱..... ۸-۲-۴- معانی القرآن فراء (۲۰۷هـ).....
- ۱۹۲..... ۹-۲-۴- مجاز القرآن ابوعمیده (۲۱۰هـ).....
- ۱۹۴..... ۱۰-۲-۴- تأویل مشکل القرآن ابن قتیبه (۲۷۶هـ).....
- ۱۹۵..... ۱۱-۲-۴- غریب القرآن ابن قتیبه (۲۷۶هـ).....
- ۱۹۵..... ۱۲-۲-۴- المعجم المفهرس لألفاظ الشعر الجاهلی.....
- ۱۹۶..... ۱۳-۲-۴- برآیند معنای واژه نزد عالمان لغت.....
- ۱۹۷..... ۱۴-۲-۴- معنای واژه در میراث تفسیری اهل بیت (ع).....
- ۱۹۹..... ۱۵-۲-۴- مقایسه تطبیقی دیدگاه اهل بیت (ع) با عالمان لغت در معنای واژه «أمة».....
- ۲۰۱..... ۲-۲-۴- واژه «صلاة».....
- ۲۰۲..... ۱-۲-۴- تفسیر مجاهد بن جبر مکی (۱۰۴هـ).....
- ۲۰۲..... ۲-۲-۴- غریب القرآن زید بن علی (ع) (۱۲۰هـ).....

- ۲۰۳.....۳-۲-۴-تفسیر مقاتل بن سلیمان بلخی (۱۵۰هـ).....
- ۲۰۴.....۴-۲-۴-الوجوه والنظائر مقاتل بن سلیمان (۱۵۰هـ).....
- ۲۰۵.....۵-۲-۴-تفسیر سفیان ثوری (۱۶۱هـ).....
- ۲۰۵.....۶-۲-۴-العین خلیل بن احمد فراهیدی (۱۷۰هـ).....
- ۲۰۶.....۷-۲-۴-معانی القرآن فراء (۱۷۰هـ).....
- ۲۰۶.....۸-۲-۴-مجاز القرآن ابو عبیده (۲۱۰هـ).....
- ۲۰۷.....۹-۲-۴-تفسیر عبدالرزاق صنعانی (۲۱۱هـ).....
- ۲۰۸.....۱۰-۲-۴-تأویل مشکل القرآن ابن قتیبه دینوری (۲۷۶هـ).....
- ۲۰۸.....۱۱-۲-۴-غریب القرآن ابن قتیبه دینوری (۲۷۶هـ).....
- ۲۰۹.....۱۲-۲-۴-المعجم المفهرس لألفاظ الشعر الجاهلی.....
- ۲۱۰.....۱۳-۲-۴-برآیند معنای واژه نزد عالمان لغت.....
- ۲۱۰.....۱۴-۲-۴-معنای واژه «صلاة» در میراث تفسیری اهل بیت (ع).....
- ۲۱۳.....۱۵-۲-۴-مقایسه تطبیقی دیدگاه اهل بیت (ع) با عالمان لغت در معنای واژه «صلاة».....
- ۲۱۴.....۳-۲-۴-واژه «زکاة».....
- ۲۱۴.....۱-۳-۴-تفسیر مجاهد بن جبر مکی (۱۰۴هـ).....
- ۲۱۵.....۲-۳-۴-غریب القرآن زید بن علی (ع) (۱۲۰هـ).....
- ۲۱۶.....۳-۳-۴-تفسیر مقاتل بن سلیمان بلخی (۱۵۰هـ).....
- ۲۱۷.....۴-۳-۴-العین خلیل بن احمد فراهیدی (۱۷۰هـ).....
- ۲۱۷.....۵-۳-۴-معانی القرآن فراء (۲۰۷هـ).....
- ۲۱۸.....۶-۳-۴-مجاز القرآن ابو عبیده معمر بن مثنی (۲۱۰هـ).....
- ۲۱۹.....۷-۳-۴-تفسیر عبدالرزاق صنعانی (۲۱۱هـ).....
- ۲۲۰.....۸-۳-۴-تأویل مشکل القرآن ابن قتیبه دینوری (۲۷۶هـ).....
- ۲۲۱.....۹-۳-۴-غریب القرآن ابن قتیبه دینوری (۲۷۶هـ).....
- ۲۲۱.....۱۰-۳-۴-المعجم المفهرس لألفاظ الشعر الجاهلی.....

۲۲۱.....	۱۱-۳-۲-۴- برآیند معنای واژه نزد عالمان لغت.....
۲۲۲.....	۱۲-۳-۲-۴- معنای واژه در میراث تفسیری اهل بیت (ع).....
۲۲۳.....	۱۳-۳-۲-۴- مقایسه تطبیقی دیدگاه اهل بیت (ع) با عالمان لغت در معنای واژه «زکاة».....
۲۲۴.....	۴-۲-۴- جمع‌بندی.....
۲۲۴.....	۱-۴-۲-۴- اشتراک غالی دیدگاه‌های اهل بیت (ع) با عالمان لغت در تفسیر ظاهری واژه.....
۲۲۴.....	۲-۴-۲-۴- اشاره به سطوح مختلف معنایی واژه، جداکننده اهل بیت (ع) از عالمان لغت.....
۲۲۴.....	۳-۴-۲-۴- گذر از مرزهای معنایی واژه با پشتوانه علم غیب و آگاهی عمیق.....
۲۲۵.....	۴-۴-۲-۴- اثرپذیری غیرمستقیم عالمان لغت از اهل بیت (ع).....
۲۲۶.....	فصل پنجم: نتیجه‌گیری .....
۲۲۷.....	۱-۵- نتیجه‌گیری.....
۲۳۲.....	۲-۵- پیشنهادات.....
۲۳۳.....	کتابنامه.....
۲۶۰.....	ضمائم.....
ب.....	بخش اول: برخی اطلاعات آماری و نمودارهای مرتبط با پژوهش.....
ح.....	بخش دوم: جد اول واژگان تفسیرشده در روایات تفسیری اهل بیت (ع).....

فصل اول: کلیات و مفاهیم

۱-۱- کلیات

مقدمه

پژوهش در عرصه‌های مختلف زبان عربی هم دشوار و هم شیرین است؛ دشوار از آن روی که زبان عربی در میان همهٔ زبانها گسترده‌ترین است و به تصریح عالمان لغت و بزرگان عرصهٔ ادب، تنها انبیاء الهی می‌توانند بر همهٔ جوانب زبان عربی احاطه و لشراف داشته باشند؛ شیرین از آن روی که زبلی عربی زبان قرآن است، زبانی است که همگان به یادگیری آن فراخوانده شده‌اند و همهٔ میراث اسلامی و دینی ما، در آغاز به واسطهٔ زبان عربی به دیگر ملل و اقوام انتقال یافته است. زبان عربی گذشته از آنکه شاخصه‌ها و مؤلفه‌هایی مشترک با دیگر زبانها دارد، از ویژگیهای منحصر به فردی برخوردار است که آن را بر دیگر زبانها برتری داده است. یکی از مهم‌ترین جنبه‌های زبانی لغت عرب، واژگان آن است. نزول قرآن کریم فصلی نو و بدیع فراروی عرب گشود. یکی از جنبه‌های نو و شگفت کلام الهی که در قالب زبان عربی جلوه نمود، واژگان قرآن بود که در نهایت اعجاز قرار داشت. اهمیت و شگفتی واژگان قرآن برای عرب‌زبانان معاصر با نزول قرآن از دو جهت نمایان گشت: نخست رویارویی با واژگان و اصطلاحاتی که برای نخستین بار با آنها آشنا می‌شدند و دوم رویارویی با واژگانی که برایشان آشنا بود، اما در آیات و عبارت قرآنی معنایی نو و متفوت از آنها آشکار گردید.

مشاهدهٔ این جلوه‌های بدیع در قالب الفاظ قرآنی و اسلوب شگفت کلام الهی، زبان اعراب را به ستایش گشود تا آنجا که ولید بن مغیره که خود را بیش از همه با اشعار جاهلی مأنوس و آشنا می‌دانست^۲، زبان به اعتراف گشود: «لَقَدْ سَمِعْتُ مِنْ مُحَمَّدٍ كَلِمًا أَنْفَأَ مَا هُوَ مِنْ كَلَامِ الْإِنْسِ، وَلَا مِنْ كَلَامِ الْجِنِّ، وَأَنَّ أَسْفَلَ لِمُعْرِقٍ، وَأَنَّ أَعْلَاهُ لِمَوْفِقٍ، وَأَنَّ لَهُ لِحَالِوَةً وَأَنَّ عَلَيْهِ لَطَالِوَةً، وَأَنَّهُ لَيَعْلُو وَمَا يُعْلَى»^۳.

^۱ در فصل دوم از پژوهش حاضر به صورت گسترده به جلوه‌های گسترده زبلی عربی و سخن عالمان کهن در این باره اشاره خواهد شد.

^۲ صنعانی، عبدالرزاق بن همام (۳۱۱ق)، تفسیر القرآن، ریاض: مکتبه الرشد، تحقیق: مصطفی مسلم محمد، ۱۰۱ق، ج ۳، ص ۳۲۸.

^۳ مقاتل بن سلیمان (۱۵۰هـ)، تفسیر مقاتل، تحقیق: أحمد فرید، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۲۴ق، ج ۳، ص ۴۱۴. این عبارت با اندکی در دیگر مناخ تفسیری کهن گزارش شده است. برای نمونه رکن صنعانی، همانجا (والله ما یثبته الذی یقول شیء من هذا والله إن قولہ الذی یقولہ لحالوۃ وإن علیہ لطالوۃ وإنه لمثمر أعلاه مُغْنِقٌ أسفله وإنه لیحطّم ما تحته وإنه لیعلو وما یعلی)؛ طبری، محمد بن جریر (۳۱۰هـ)، جامع البیان عن تلویل آی القرآن، ضبط، توثیق و تخریج: صدقی جمیل العطار، بیروت: دالر الفکر، ۱۵ق، ج ۲۹، ص ۱۹۶ (والله لقد نظرت فیما قال هذا المرجل، فإذا هو لیس له بشعر، وإن له لحالوۃ، وإن علیہ لطالوۃ، وإنه لیعلو وما یعلی وما أشک أنه سحر)؛ سمرقندی، ابواللیث نصر بن محمد